

Hilâfiyyât, Mestcizâde ve 'Hilâfiyyât'ı

ÜLKER ÖKTEM

DOÇ. DR., ANKARA Ü. DİL VE TARİH COĞRAFYA FAKÜLTESİ

e-posta: ulkeroktem3@hotmail.com

abstract

Contradiction, Mestcizâde and his 'Hilâfiyyât'. In this paper, firstly, the expression “contradiction”, which has come to mean disagreement, conflict, dispute, misunderstanding, litigation, hostility or difference of opinion among scholars or men of law, will be handled; secondly, it will be pointed out that the word has also been used to mean “comparative legal studies”; thirdly, it will be emphasized that the word means, “science of dispute”, a word which has been placed in the literature of books on the issue of controversies. Then, it will be pointed out that the subject found its way to the Ottoman schools of theology as a mental discipline studied in various centuries; and finally, books written on contradiction which deal with the interpretation of Islamic scripture and with the science of the Koran will be named and *Hilâfiyyât*, which is written by Mestcizâde that the great Ottoman thinker and judge of the eighteenth century, will be briefly dealt with.

key words

Contradiction, hostility, difference of opinion, controversy, Mestcizâde.

Hilâfiyyât'ın Kelime Anlamı

‘Hilâfiyyât’, kelime olarak, ‘anlaşmazlık’, ‘zıtlık’, ‘ihtilâf’, ‘nizâ’ ve ‘husûmet’, ‘üzerinde bilginlerin ve kanun adamlarının anlaşamadıkları noktalar’ anlamına gelir.¹

‘Hilâfiyyât’, zaman zaman ‘ihtilâf’ kelimesiyle aynı veya benzer anlamda kullanılmış olsa da, genellikle aralarında ince bir fark vardır. İhtilâf, bilindiği üzere, ittifâkın karşıtı olup, ‘görüş ayrılığına düşmek’, ‘uzlaşma-

---

1 Bkz. *al-Muncid*, s.189, Ruhi Baalbeki, *al-Mawrid (A Modern Written Arabic Dictionary)*, s.518, Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, s.258, Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-Français*, C.1, s.621, Dozy, *Supplement Aux Dictionnaires Arabes*, C.1, s.397, Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, s.588.

mak' veya 'farklı görüşlere sahip olmak', 'görüş farklılığı' anlamına gelir. Buna göre, ihtilâf, farklı görüşler karşısında içlerinden birini daha güçlü veya zayıf olarak nitelendirmeyip, tarafsız kalmayı ya da zayıf da olsa bir tarafa eğilimi yansıtır. Hilâf ise, tez ve antitezden birini benimseme ve diğerine karşı tavır alma anlamı taşır. Aralarındaki bu fark nedeniyle, 'ihtilaf', genellikle delile dayalı görüş, 'hilaf' ise, delilsiz görüş için kullanılır. Başka deyişle, güçlü olan ve yaygınlık kazanan görüş, genellikle 'ihtilaf' kelimesiyle, zayıf olan veya genel olarak kabul görmeyen görüş ise, 'hilaf' kelimesiyle ifade edilir.²

Terim Olarak Hilâfiyyât

Başlangıçta, "gerçeği ortaya çıkarmak veya bir şeyin yanlış (bâtıl) olduğunu göstermek amacıyla karşıt görüşlü iki kişi arasında cereyan eden tartışma (münazaa)" diye tanımlanmış³ olan hilâfiyyât, daha sonra, terim olarak "*Mukayeseli Hukuk İlmi*" anlamında kullanılmıştır. Bu terim, bazı kitaplara ad olarak da verilmiştir. Örneğin, onuncu yüzyıl Arap müellifi, muhaddisi ve Şafii fakihlerinden biri olan Beyhâki'nin İmam Şafii ile İmam Ebû Hanife arasındaki anlaşmazlık meselelerini manzum olarak kaleme aldığı eseri "*Hilâfiyyât*" adını taşır. Yine onsekizinci yüzyıl Osmanlı mütefekkeri ve eski Selanik, Bursa ve Bosna kadısı olan Mestcizâde'nin, filozoflarla kelâmcılar, Eş'arîlerle Mu'tezile ve Eş'arîlerle Mâturidîler arasındaki anlaşmazlıkları konu alan eserinin adı da "*Hilâfiyyât*"tır. Hilâfiyyât terimi, bazı kitaplarda "*İlm-i Hilâf-ı Cedel*" (*Münakaşa Yollarını Öğreten İlim*) olarak geçmektedir. Bazı kitaplarda ise, hilâfiyyât terimi yerine "*ilm-i hilâf*" terimi kullanılmıştır. Hattâ, bu terim de, anlaşmazlıklar konusunda yazılmış kitaplara ad olmuştur. Örneğin, İzmirli İsmail Hakkı, fıkıh okulları arasındaki anlaşmazlıkları ihtiva eden eserine "*İlm-i Hilâf*" adını vermiştir.

Bir Disiplin Olarak Hilâfiyyât

14.yüzyılda İbn Haldûn, hilâfiyyât'tan "*hilâfiyyât ilmi*" diye bahsetmiş ve bunu naklî ilimlerden usul-i fıkıhın bir dalı saymıştır. Ona göre, müçtehidler (dört imam) arasında, görüş, kavrayış ve fikir ayrılıklarından dolayı ortaya çıkan münazara, anlaşmazlık ve münakaşalar "*hilâfiyyât ilmi*" olarak anılmıştır. Ebu Zeyd ed-Debûsî'nin ortaya koyduğu bu ilim, bahis ve istidlâlde maharet ve meleke kazanmak için son derece yararlıdır. Ona göre, Gazâlî, bu ilme dair "*el- Mehaz*", Ebû Zeyd ed-Debûsî "*el-Tâ'lika*", Mâlikî

2 T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, Hilâf maddesi, s.527.

3 Bkz. Curcânî, *Ta'rifât*, hilâf maddesi.

mezhebi üstadlarından İbn Uyûn "*el-Edille*" ve İbn Sa'ati "*el-Muhtasâr*" adlı eserleri kaleme almışlardır.⁴

16.yüzyılda Taşköprülü-zâde Ahmet, hilâfiyyât'ın, İmam Ebû Hanife ve İmam Şafii gibi belli başlı mezheplerin kurucuları arasında vukû bulmuş olan bir cedel olduğunu dile getirmiş, esasında, ilm-i cedel ile arasında pek bariz bir fark olmadığını belirtmiştir. O, kısa (icmali) ve ayrıntılı (tafsili) delillerden çeşitli hükümleri çıkarma yöntemlerinden bahseden bir ilim olarak gördüğü ilm-i hilâfı, yaptığı ilimler sınıflamasında, tıpkı İbn Haldûn gibi, ilm-i cedel ile birlikte, usûl-i fikhın yan dalı saymıştır. Ona göre, Fahreddin Râzî'nin "*el-Muallim*"i bu ilmi ihtiva etmektedir.⁵

17.yüzyılda Kâtip Çelebi ise, hilâfiyyât'ın, şer'î delillerin durumunu bildiren ve kesin deliller ileri sürerek şüpheyi ve hilâfi delillerden geçersiz olanları ortadan kaldıran; aynı zamanda, mantık ilminin konularından birini teşkil etmekle birlikte, sadece dinî maksatlar için kullanılan cedelî bir ilim olduğunu belirtmiştir.⁶ Kâtip Çelebi'ye göre, herhangi bir iddianın imkânlar elverdiği ölçüde müdafaası ya da çürütülmesi bu ilimle yapılabildiği için, esasında, bu, bir cedelî sözdür. Anlaşıldığına göre, o da, bu husta, Taşköprülü-zâde ile aynı fikirdedir.

Çağımızda, İzmirli İsmail Hakkı da, tıpkı Taşköprülü-zâde ve Kâtip Çelebi gibi, ilm-i hilâf ile ilm-i cedel'in birbirlerine çok sıkı bir şekilde bağlı olduklarını, ilm-i cedel'in madde, ilm-i hilâfın ise onun sureti konumunda bulunduğunu; bu nedenle, Turtuşî el- Mâlikî ile Ebû Mansur Muhammed b. Ahmet'in yazmış oldukları eserlere "*Tâ'lika fi'l Hilâf ve'l Cedel*" adını verdiklerine dikkati çekmiştir. Yine, ona göre de, tıpkı İbn Haldûn gibi, ilm-i hilâf, usûl-i fikhın en mühim şubesidir. Hükümlerin çıkarsanması için usûl-i fıkha ihtiyaç zaruridir. Çıkarsanmış olan meseleleri muhafaza etmek içinse, ilm-i hilâf gereklidir; çünkü, ilm-i hilâf, usûl-i fikh sayesinde, bir şer'î hükmü, karşı düşüncede olan kimselerin çürütmesine karşı koruyan; bu amaçla şer'î delillerin durumundan bahseden, aynı zamanda, meselelerin kaynağını bildiren ve bahs ve istidlâlde maharet kazandıran son derece faydalı bir ilimdir. O bu konuda aynen şunları söylemiştir: "*İlm-i hilâf, meselelerin kaynağını bilmek ve bahs ve istidlâlde maharet kazanmak için gayet faydalı olan ilimlerin içinde en önde gelenidir. Bu ilimle uğraşan için diğer imamların da mezhebini bilmek gereklidir. Memleketimizde ise, maalesef, kimlerin bu ilimle uğraştığını bilmek şöyle dursun, bu ilmin ismi*

4 Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, C.2, s.510-512.

5 Bkz. Taşköprülü-zâde, *Miftâhü's- Sa'âde*, I, s.283, 306-307; *Mevzuâtü'l-Ulûm*, s.249-250.

6 Bkz. Kâtip Çelebi (Hacı Halife), *Keşfü'z-Ziünün*, (çev. Şerafettin Yaltkaya) I, s.761.

*bile unutulmuştur. İlm-i hilâfla yakın ilişkisi bulunan ilm-i cedel de tıpkı ilm-i hilâf gibi unutulup gitmiştir. İlm-i hilâf ve ilm-i cedel, ulûm-u kemâliyeden olup ulûm-u zaruriyeden değildir. Bu yüzden uğraşanı da azdır. Ulûm-u kemâliyenin erbabı daima az, ulûm-u zaruriyenin erbabı ise, daima çok olagelmıştır. Nitekim usûl-i fıkıh âlimi nispeten az, furu'u fıkıh âlimi ise çoktur. Bundan dolayı felsefe ve riyaziyât-ı âliye âlimi her asırda az bulunur.”*⁷

İzmirli, anlaşıldığı üzere, ilm-i hilâfı, fıkıh usulünün en önemli şubesi saymakta ve hilâf ilmiyle uğraşan kişilerin, fıkıh usulünü, usulcüler kadar bilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, usulcüler, usûl kurallarına dayanarak hüküm çıkartmakta; hilâfiyyâtçılar da, bu kurallara göre çıkarılan hükümleri, muhâliflere karşı korumaktadırlar.

Şu halde, hükümlerin çıkarsanması için usûl-i fıkıh, çıkarsanmış hükümlerin ve meselelerin korunması için de ilm-i hilâfa ihtiyaç zaruridir. İzmirli, bu görüşünü “*usûl-i fıkıh kazanır; ilm-i hilâf saklar. Usûl-i fıkıh kâsib, ilm-i hilâf muktesiddir.*”⁸ sözleriyle ifade etmiştir. Ona göre, bu ilmi, kaidelerini oluşturup ilim olarak ilk kez ortaya koyan Hanefî fakihlerinden Ebû Zeyd ed-Debûsî (ölm. H.432) olup, ilm-i hilâfa dair yazılmış olan kitapların çoğu da, Hanefî ve Şafîi fakihlerine aittir. Ancak, Hanefî fakihleri, hem rey ve kıyas ehli, hem de bu ilmin kurucusu olduklarından ilm-i hilâfta maharetleri daha çoktur.

Buradan anlaşılan, usûl-i fıkıh ile ilm-i hilâf arasındaki temel fark, birincinin hüküm çıkarmaya, ikincinin ise, çıkarılmış hükümleri korumaya ilişkin olmasıdır. Esasında, Usul-i fıkıh ve ilm-i hilâf arasında yakın bir ilişki vardır. Bu yakın ilişkiye rağmen, kimi usulcüler, Molla Fenârî'nin⁹ yaptığı gibi, zaman zaman değişik ince ifadeler kullanarak, onları ayırmak, bilhassa ilm-i hilâfı, usûl-i fıkıh tanımının dışında tutmak için özel bir çaba harcamışlardır. Bunda, kuşkusuz, hilâf ve cedel ilimlerinin, her ne kadar, fıkıh meselelerini bilmeye yarayan kuralları içerseler de, esasında, bir fıkıh problemini çözme amacını gütmemeleri, büyük ölçüde, hasmı ilzâm etmek ve susturmak amacıyla hareket etmeleri etkili olmuştur diyebiliriz.

⁷ Bkz, İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, s.20.

⁸ Bkz. İzmirli, *a.g.e.*, s.4.

⁹ Bkz. Molla Fenârî, *Fusûlü'l Bedâyi*, II, 334. O, burada, fıkıh usulünü “istinbata yarayan kuralları bilmek” şeklinde tanımladıktan sonra, tanımdaki “istinbat” kaydının hilâf ilmîni dışarıda bıraktığını, çünkü, onun kurallarının hüküm istinbatına değil, istinbat edilen hükmü korumaya yaradığını, dolayısıyla, tartışmacının müçtehîde tâbi olduğunu belirtir. Aynı şekilde, Sadru'sşeria da *Tavzih*'de, fıkıh usulünü “fıkıh problemlerini gerçek anlamda çözmeye yarayan kurallar” diye tarif ettikten sonra, buradaki “gerçek anlamda” kaydını, hilâf ve cedel ilmîni tanım dışında tutmak amacıyla koyduğunu belirtir. (Sadru'sşeria, *Tavzih*, I, s.37).

İsmail Hakkı Uzunçarşılı da, ilm-i hilâf'ın, bilginler ve müçtehidler arasında ihtilâflı olan bir şer'î hükmü, karşı çıkanların saldırılarından ve çürütmelerinden koruyan ve ilm-i cedel ile birlikte usûl-i fikhin bir kısmını teşkil eden bir ilim olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, ilm-i hilâf, ilm-i cedel'in furû'undan olmakla birlikte, münazara ilminin esaslarındandır ve dinî tartışmalarda kullanılmak için, ilk kez Ebû Bekr b.Mehmed Şâşî tarafından ortaya konmuştur. Bu, tartışmalarda, delilleriyle hasmın görüşlerini çürüten, hasmın yöntemini cerh ve tadil eden bir ilimdir.¹⁰

Burada, dikkati çeken bir husus, İbn Haldûn ve İzmirli İsmail Hakkı'nın, ilm-i hilâfı ilk ortaya koyan kişi olarak Ebu Zeyd ed-Debûsî'yi anmalarına karşılık, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın Ebû Bekr b.Mehmed Şâşî'yi göstermiş olmasıdır. Bu durum, onların görüşlerinin bu hususta uyuşmadığını kanıtlamaktadır.

Esasında, tespit edilebildiği kadarıyla, Debûsî'yi hilâf ilminin kurucusu ve onu varlık alanına çıkartan kişi olarak niteleyen ilk biyografi yazarı İbn Hallikân'dır.¹¹ Daha sonra gelen Zehebî, İbn Kesîr ve Kureşî bu bilgiyi aynen aktarmışlardır.

Yine, çağımızda, Ömer Nasuhi Bilmen, hilâfiyyât'ı, terim anlamına uygun olarak, "Mukayeseli Hukuk İlmî"¹² diye tanımlamış ve onun konusu

10 Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s.28 ve s.40'ın dipnotları.

11 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 48. İbn Hallikân, Debûsî'nin hilâf ilminin kurucusu olduğunu belirttikten sonra, onun *Te'sisü'n-Nazar*'ını ilk hilâf kitabı olarak gösterir ve diğer eserleri arasında *el-Esrar ve't-Takvim li'l-Edille*'yi sayar. Debûsî, her ne kadar, *Te'sisü'n-Nazar*'da mezhep müdafası yapmaz, sadece görüşleri sıralarsa da, eser iki bakımdan dikkat çekicidir: Önce yazılan hilâf kitaplarında, ihtilâfu'l fukahâ eserlerinde, görüşler, fikhî bölümleri esas alınarak kaydedilirken, burada, müçtehidler ikili olarak gruplandırılmış ve görüşler birbirine mukabil biçimde ortaya konulmuştur. Öte yandan, fikhî kaidelerdeki görüş ayrılıklarından hareketle âlimlerin ihtilâfları sınıflandırılıp, bu ayrılıkların fikhî meselelere nasıl yansıdığı gösterilmiştir. Yine, bu eserde, fikhî mezhepleri arasında hukuk normları bakımından ortaya çıkan ayrılıklar, değerlendirmeye tâbi tutulmadan ele alınmıştır. (Bkz. *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, Hilâf madde-si, C.17, s.532.)

12 Çağdaş müellifler, genellikle, hilâf ilmini 'mukayeseli hukuk ilmi' veya 'mezhepler arası mukayeseli fikh' olarak takdim ederler. Oysa bu ikisi, hilâf ilmiyle, aralarında bazı benzerlikler bulunmakla birlikte, tam olarak örtüşmez. Zira, 'mukayeseli hukuk ilmi', çeşitli ülkelerdeki hukuk sistemleri ve normlarının karşılaştırmalı bir üslûpla ele alınıp uyuşan ve uyuşmayan noktalarının belirlenmesini konu alan bir hukuk disiplini ve burada yapılan değerlendirmelerde, ilmî tarafsızlık esastır. Hilâf ilmi ise, İslâm hukuku çerçevesinde kalan, sadece çeşitli İslâm hukukçularının ve fikhî mezheplerine mensup kişilerin görüşlerini veren ve bu görüşlerin çıkış noktalarını belirten ilmî bir disiplindir, burada, genellikle meseleler arası benzerlikler ve ayrılıklar üzerinde durulur. İslâm dünyasında, çeşitli hukuk kurumlarını, sistemlerini ve normlarını, birleşen ve ayrılan yönleriyle ele alan mukayeseli hukuk disiplini karşılayacak biçimde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin, Ebu'l Hasan el-Âmiri, *İlâm bi-Menâkibi'l-İslâm* adlı eserinde, İslâm dini ile Yahudilik, Hristiyanlık, Sabiîlik, Mecusîlik ve müşrikliği gerek inanç gerekse hukuk bakımından benzeyen ve ayrılan taraflarını ortaya koymak suretiyle karşılaştı-

hakkında şunları söylemiştir: “İslâmiyetin ibâdetlere, muamelelere, cezalara ilişkin olan hükümleri öncelikle Kitâbullaha, sonra Sünnetlere ve daha sonra İcmâ ile Kıyas’a dayanır. Kıyas bir içtihad eseridir. Bu dört esasa râci olmak üzere istihsân, istishâb, örf ve âdet, maslahât-ı mutebere gibi bir kısım tâli deliller de vardır. İslâm hukukunun kaynakları, dayanak yerleri işte bu esaslardan, bu delillerden ibarettir. Bütün ulu müçtehidler bu kaynaklardan yararlanarak hukukî meseleleri tesbit etmişlerdir. Hattâ bu meselelerin şer’î delillere ne dereceye kadar dayandığı, aralarında büyük bir inceleme konusu teşkil etmiştir. Bu esaslara dayanmayan bir hüküm, İslâm dini adına tesbit edilmiş olamaz. Bu husustaki ufak bir görmezlikten geliş bile, o inceleyici kimselelerin dikkatlerinden kaçmamıştır. İşte, ‘Mukayeseli Hukuk İlmi’ demek olan hilâfiyyâtta bunlara işaret olunmuştur.”¹³

Hayrettin Karaman ise, hilâfiyyâtla ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir: “...İlmî münazara ve münakaşalar, meclislerde sözlü olarak yapılmakla kalmamış, kitaplarda da yürütülmüştür. Bu maksatla yazılan kitaplar “hilâf” ilmini temsil etmektedir ve mezheplerin mukayesesini konu olarak almışlardır. “Hilâf” veya “mezheplerin mukayesesi” konusunda yazılan kitapları da iki kısma ayırmak gerekiyor:

a) Mâlik olunan mezhebin üstünlüğünü ispat maksadıyla yazılanlar: Hemen hemen her büyük mezhebin bilginleri bu maksatla kitaplar yazmışlardır. Hanefi ed-Debûsî’nin bu konudaki eseri “ilk hilâf kitabı” olarak kabul edilmektedir.

b) Muayyen bir mezhebin üstünlüğünü temin maksadıyla değil, gerçeğe en uygun hükmün- Kitab, Sünnet, Kıyas gibi delillere göre- tesbitini ve teyidini temin için yazılan kitaplar. İbn Cerir et- Taberî’nin “İhtilâfu’l Fukahâ”sı böyledir. Örneğin, İbn Rüşd’ün “Bidâyetu’l Müçtehid ve Nihâyetü’l Muktesid”i, İbn Kudâme’nin “el-Mugni”si, İbn Hazm’ın “el-Muhallâ”sı genel hatlarıyla burada yer alabilir.”¹⁴

Şu halde denilebilir ki, ilm-i hilâf, mezhepler arasındaki farklı görüşlerin incelenmesini ve doğru olanların tespit edilmesini konu alan bir ilimdir. Yöntemi ise, cedeldir.

Böylece, anlaşıldığına göre, ‘hilâfiyyât’ dendikçe, ilkin fıkıh okulları arasındaki anlaşmazlıklar kastedilmiş ve bu konuda yazılmış olan eserlere de bu ad verilmiştir. Sonraları, kelâm okulları arasındaki anlaşmazlıklar da

rır. Bîrûnî de *Tahkiku ma li’l-Hind* adlı eserinde Hindistan’ın inanç, ibadet ve hukuk yapısını anlatır ve kısmen de eski Yunan inanç ve kültürüyle karşılaştırmalar yapar; böylece Müslümanlara kendi kültürleriyle diğer kültürleri mukayese imkanı sağlar. (Bkz. T.D.V. *İslâm Ansiklopedisi*, Hilâf maddesi, C.17, s.536.)

13 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-u İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, s.335.

14 Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s.259.

'hilâfiyyât' olarak kabul edilmiştir ve bu konuda da pek çok kitap yazılmıştır. Bunlardan biri de, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Mestcizâde'nin *Hilâfiyyât*'ıdır. Ayrıca fıkıhçılarla kelâmcılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan kitaplar da vardır ve bunlar da hilâfiyyât olarak nitelendirilmiştir.

Fıkıhçılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan hilâfiyyât kitapları şunlardır: Ebû Bekr Râzî, "*Kitâbu'l Usûl*", Ebû Zeyd ed-Debûsî, "*Esrâr-ı Debûsî*", Pezdevî, "*Usûl-i Pezdevî*", Serahsî, "*Usûl-i Serahsî*", Semerkandî, "*Mizânu'l Usûl*", Neseî, "*Menâr*".

Kelâmcılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan kitaplar şunlardır: Abdülcebâr, "*Umde*", Ebû'l Hüseyin Basri, "*Mûtemed*" ("*Umde*"nin şerhi), İmâmu'l Haremeyn Ebû'l Mealî, "*Burhan*", Gazâlî, "*Müstesfa*"¹⁵, Fahreddin Râzî, "*Mahsûl*"¹⁶, Seyfeddin Âmidî, "*İhkâmü'l Ahkâm*".

Fıkıhçılarla Kelâmcılar arasındaki anlaşmazlıkları kapsayan kitaplar ise şunlardır: Bağdâdî, "*Bediü'n-Nizâm*", Sadru's-Şeria, "*Tenkih*", İbn Hümâm, "*Tahrir*", Beydâvî, "*Minhâcü'l Vusûl ilâ İlmi'l Usûl*"¹⁷, Şemseddin Fenârî, "*Fusûlü'l Bedâyi*", İbn Hâcib, "*Muntehe'l Vusûl*", "*Muhtasâr-ı Munteha*", Muhammed Molla Hüsrev, "*Mirkât*", "*Şerh-i Mir'ât*".¹⁸

Medrese Programlarında ve Dârü'l-Fünûn'da Hilâfiyyât:

İlk Osmanlı medreseleri içerisinde, sadece fıkıh ilmi ve fikhî mezhepler arasındaki farkları derinliğine inceleyecek birtakım ihtisas medreselerinin açıldığına da tanık oluyoruz. Örneğin, Yıldırım Beyazıt, Çelebi Mehmet ve Sultan II.Murat devri devlet ileri gelenlerinden Amasya beylerbeyi Şah Melek b. Şâdi bey (ölm. H.845/ 1441) Edirne'de 1429'da kurduğu medresesinin vakfiyesinde bu medreseyi fıkıh, fıkıh usûlü, hilâf ve cedel ilimlerinin okutulması için yaptırdığını ifade eder.

Taşköprülü-zâde'nin verdiği bilgiye göre, Osmanlılarda, 1317'de hilâfiyyât'a ilişkin Hattâb b. Ebû'l Kâsım el-Karahisârî tarafından "*Şerhu'l Manzumeti'n Neseîyye fi'l Hilâfiyyât*" adlı bir eser kaleme alınmıştır. O tarihlerde böyle bir kitabın yazılmış olması, Süleymaniye medreselerinde hilâfiyyâtın okutulduğuna işaret eder. Nitekim, bir kaynakta¹⁹ bu medreselerin 'Fıkıh' ve 'Usûl-i Fıkıh' şubelerinde Eyyûbizâde Şamlı Tevfik tarafından birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda, haftada ikişer saat olmak üzere, her

15 İbn Haldûn, bu hususta, Gazâlî'nin "*el-Me'haz*" ını anmaktadır.

16 Taşköprülü-zâde bu hususta Râzî'nin "*el- Muallim*" ini söz konusu etmektedir.

17 Mestcizâde'nin bu esere bir şerhi vardır. Bu şerh üzerinde yakın gelecekte çalışmayı umuyoruz.

18 Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C.1, s.39-40.

19 *Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi Ders Programlarıyla Medârisin Kadrosu ve Medâris Kanunu Nizamnâmesi*, s.5; 10.

üç sınıfta, toplam altı saat hilâfiyyât dersi verildiği; yine aynı kaynakta, bu medreselerin fıkıh şubesinde bir tane de hilâfiyyât kürsüsü bulunduğu söz konusu edilmektedir. Bir başka kaynakta²⁰ da, hilâfiyyât dersini, ders-i amm Vezirköprülü Ârif Fâdıl Efendi'nin vermiş olduğu bildirilmektedir.

1911'de İstanbul Beyazıt medresesi müderrisi Eşrefzâde Mehmet Şevketî medrese ıslahâtı hakkında “*Medâris-i İslâmiyye Islahât Programı*” adlı bir eser yayınlamış ve bu eserinde medreselerin orta ve yüksek öğretim kısımlarında okutulacak dersleri beyan etmiştir. Mehmet Şevketî, medreselerin yüksek öğretim kısmını: Ulûm-u Şer’iyye Şubesi, Fıkıh Şubesi, Hikmet Şubesi ve Lisan Şubesi olmak üzere dört şubeye ayırmıştır. Ulûm-u Şer’iyye Şubesi ile Fıkıh Şubesinde altı yıllık, diğer şubelerde beş yıllık öğretim sürelerinin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Ulûm-u Şer’iyye Şubesinde: Tefsir, Hadis, Kelâm ve Ahlâk-i İslâmî olmak üzere dört kısım vardır. Fıkıh Şubesinde ise, Fıkıh ve Hukuk olmak üzere iki kısım vardır. Fıkıh kısmında: Fıkıh ve Ferâiz, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Hilâf ve Cedel, Tabakât-ı Fukahâ ve Sukûk-u Şer’iyye olmak üzere beş bölüm; Hukuk kısmında ise, Merhale-i Hukuk, Tarih-i Hukuk, Hikmet-i Hukuk, Hukuk-u Medeniye, Hukuk-u Ceza ve İdare ve Usûl-i Muhâkemât olmak üzere altı bölüm vardır. Hikmet Şubesinde: Felsefe, Riyaziyyât, Tabiiyyât, Coğrafya, Tarih ve Siyer olmak üzere kısımlar vardır. Lisan Şubesi ise, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Burada görüldüğü üzere, Fıkıh Şubesi’nin Fıkıh kısmında “İlm-i Hilâf ve Cedel” bölümü yer almaktadır. Demek ki, hilâfiyyât, bir disiplin olarak medreselerde kabul görmüş ve yerini almıştır.

Bir disiplin olarak hilâfiyyât, medreselerin yüksek öğretim kurumu olarak fonksiyonlarını yitirmeye başlaması üzerine, 19.yüzyılın son çeyreğine doğru kurulmuş bir Osmanlı yüksek öğretim müessesesi olan Dârü’l-fünûnunun ders programında, “İlm-i Hilâf” adıyla, “Ulûm-u Şer’iyye Şubesi”nin fıkıh grubu dersleri arasında ayda dört kez verilmek üzere yer almıştır. Bu dersi, aynı adı taşıyan eseri de bulunan İzmirli İsmail Hakkı vermiştir. İzmirli, 1914’de yayınlanmış olan *İlm-i Hilâf*’ında, bunun Dârü’l-fünûn programına ders olarak okutulmak üzere konulması hakkında şunları söylemiştir: “*Memleketimizde, asırlarca eseri, izi kalmamış olan yüce ilm-i hilâf, bu defa bendenizin aracılığıyla Dârü’l-fünûn’un Ulûm-u Şer’iyye Fakültesi Programına konulmuş ve yeniden canlandırılmaya teşebbüs edilmiştir. Allahın yardımıyla, bu seneden itibaren Dârü’l-fünûn’umuzda ilk defa olarak okutulmaya başlanacaktır.*”²¹

20 Hüseyin Atay, *Yüksek Din Eğitimi*, s.294.

21 İzmirli İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, s. 21.

İzmirli'nin ilm-i hilâf'a ilişkin aynı adı taşıyan eserinin yanı sıra, Dârü'l-fünûn'da vermiş olduğu ilm-i hilâf dersinin ders notları da vardır. Bunlar, 'Fıkıh-Hilâfiyyât' genel başlığı altında, Eşref Edip tarafından *Sebilü'r-Reşâd* dergisinde makaleler halinde yayınlanmıştır.²²

1914-15 öğretim yılında Dârü'l-fünûn'a bağlı olan 'Ulûm-u Şer'iyye Şubesi' lağvedilerek, bu şubenin öğrencileri "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye" adıyla reforme edilen medreselerin yüksek kısmına devredilmiştir.

Şu halde, anlaşıldığı üzere, her ne kadar fonksiyonlarını yitirmeye başlamış olsalar da, Dârü'l-fünûn kurulduğunda, medreseler de henüz varlıklarını sürdürmektedirler. Nitekim, 1912'de Emrullah Efendi'nin gayretleriyle hazırlanan '*İslâh-ı Medâris Nizamnâmesi*' ne göre kurulan ve 1914'de derslere başlanan "Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi" bunun en iyi delilidir. İşte bu medresenin yüksek öğretim kısmında üçüncü ve dördüncü sınıflarda haftada ikişer saat hilâfiyyât okutulmuştur. Bu medreseden ayrı olarak kurulan ve tahsil süresi iki yıl olan 'Medresetü'l- Mütahassisîn'in 'Fıkıh' ve 'Usûl-i Fıkıh Şubesi' nde ise, yine, hilâf ve cedel dersleri okutulmuştur.²³ Bu dersleri 1.yıl haftada 4 saat, 2.yıl yine haftada 4 saat olmak üzere Fatih ders-i ammi Seydişehirli Hasan Fehmi Efendi, Bafıralı Ahmet Hamdi Efendi, Vezirköprülü Ârif Fâdıl Efendi ve Beyazıt ders-i ammi Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi vermişlerdir.

Daha sonra, Şeyhü'l İslâm Musa Kâzım Efendi, medrese ıslahâtını yeneden ele almış ve 17 Ekim 1917'de yeni bir nizamnâme çıkartmıştır. Buna göre, medrese, 'Tefsir ve Hadis Şubesi', 'Fıkıh Şubesi', 'Kelâm ve Hikmet Şubesi' ve 'Edebiyat Şubesi' olmak üzere dört şubeye ayrılmış, hilâfiyyât ise, 'Fıkıh Şubesi' içinde bir kürsü olarak yer almıştır.

1919'da yeni bir nizamnâme hazırlanmış, bu nizamnâmeyle ilk kez Dârü'l-fünûn bilimsel özerkliğe kavuşturulmuş ama, aynı zamanda, onun Hukuk, Tıp, Edebiyat ve Fünûn şubelerinden oluşmuş bilimsel bir müessese olduğu belirtilerek 1914-15'de gerçekleştirilen Ulûm-u Şer'iyye Şubesi'nin Dârü'l-fünûn'dan çıkartılması olayı âdeta onaylanmış ve ilân edilmiştir.

Anlaşıldığı üzere, ilm-i hilâf, 1912-1914 yılları arasında iki üç sene gibi son derece kısa bir süre için de olsa, Dârü'l-fünûn programında yer almıştır.

3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisât Kanunu gereğince, medreseler, maarif vekâletine devredilmişler ve yüksek seviyeden din bilginleri yetiştir-

22 Bkz. *Sebilü'r-Reşâd* , C.12, S.295, s.150-154; C.14, S.347, s.68-70; C.14, S.348, s.76-77; C.14, S.350, s.90-93; C.14, S.351, s.100-102.

23 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.1-2, s.165.

mek üzere Dârü'l-fünûn'da yeniden bir ilâhiyât fakültesi açılması kararlaştırılmıştır.1924'de alınan bu kararla, Dârü'l-fünûn'da ilâhiyât fakültesine yer verilmiş ve bu suretle Dârü'l-fünûn'daki fakülte sayısı yine beşe çıkmıştır. Ama, Cumhuriyetin ilânından sonra, 1924'de kurulmuş olan bu yeni ilâhiyât fakültesinin ders programında ilm-i hilâf'a kesinlikle yer verilmemiştir. Oysa, aynı yıl, *Sebilü'r-Reşâd Dergisinde*, Yahyâ Afif imzasıyla yayınlanan "*İlâhiyât Fakültesi*" adlı yazıda, hilâfiyyâtın, muamelatımızla ilgili olduğu, fikrî muhakemeye alıştırdığı, İslâm filozoflarının yetişmesine katkıda bulunduğu ve hakikati araştırma yollarını gösterdiği için okutulması gereken derslerden biri ve en önemlisi olduğu vurgulanmıştır.²⁴

Esasında, hilâfiyyâtın gerek medrese programlarında, gerekse iki-üç sene gibi çok kısa bir süre için de olsa, Dârü'l-fünûn programında yer almış olması, onun akla ve muhakemeye dayanan, akli ön plana alan bir disiplin olarak önemini gayet sarıh bir biçimde ortaya koymaktadır.

Mestcizâde ve Hilâfiyyât'ı

Abdullah b. Osman b. Musa el-Mestcizâde (? – H.1148 / M.1735), 18.yüzyılda, İstanbul'da yaşamış bir Osmanlı mütefekkeri, müderrisi ve kadısıdır. Hayatı hakkında pek fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, ancak, bazı kaynaklara dayanarak, şu görevlerde bulunduğunu söyleyebilmekteyiz: Onu öncelikle, Orta Camii ders-i ammi olarak görürüz. Daha sonra, 1698'de İbrahim Paşa Medresesi müderrisi, 1702'de Defterdar Ahmet Çelebi Medresesi müderrisi, 1704'de Yar Hisar Medresesi müderrisi, 1705'de Yesih Paşa Medresesi müderrisi, 1706'da Şah Kulu Medresesi müderrisi, 1708'de Ayşe Sultan Medresesi müderrisi, 1709'da Medâris-i Semâniye Medresesi müderrisi olmuştur. Nihayet, 1717'de Süleymaniye Medresesi müderrisi iken Selânik kadısı olmuş, 1725'de Bursa ve 1727'de Bosna kadılığı görevlerinde bulunmuştur. Selânik kadılığından ayrıldıktan sonra, İstanbul'a gelmiş, "Aynî Tarihi"ni tercüme eden heyette görev almıştır. 1723 ve 1724'de Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın huzurunda yapılan derslere, diğer birçok kişi gibi, katılmıştır. 1728'de Bosna kadılığından da ayrılmıştır. Bundan sonra kendisine Ayazmend kazası arpalığı verilmiştir. H.1148/1735'de vefat etmiştir. Fatih Camii Şerifin karşısında gömülüdür.

Başlıca eserleri şunlardır: "*Kitâbu'l Miyâr li mâ fi Tefsiri'l Kadı min el-Ahbar*" Yunus Sûresine kadar, "*Hâşiye ale'l Beydâvi*", Mantıktan "*Hüsâm Kâti Hâşiyesi*", "*Muhyiddin Talşiye Hâşiye*", "*Alâka Şerhi*", "*Risâle fi Redd-i Kıdem-i*

24 Yahya Afif, *İlâhiyât Fakültesi, Sebilü'r-Reşad*, C.24, S.600, s.17-20; C.24, S.601, s.40-43, yıl: 1340.

Âlem",²⁵ "İhtilâf ma beyne Seyyid-i Şerif ve Sadeddin", Filozoflarla Kelâmcılar, Mu'tezile ile Eş'ariler ve Eş'arilerle Mâturidiler arasındaki anlaşmazlıkları beyan ettiği "Hilâfiyyât",²⁶ "Nahv-i Arabî", "Mantık" ve bir de "Tehâfüt"²⁷ adlı risâlesi vardır. Bu eserlerden sadece "İhtilâf" basılmıştır. O, bu eserini Cürçânî ile Taftazânî'nin Ulûm-u Arabiye'deki görüş farklarını toplayarak meydana getirmiştir. Eser, H.1278/ 1861'de Harbiye Matbaasında basılmıştır.²⁸

Mestcizâde'nin yukarıda adı geçen ve Filozoflarla Kelâmcılar, Mu'tezile ile Eş'ariler ve Eş'arilerle Mâturidiler arasındaki anlaşmazlıkları beyan ettiği 'Hilâfiyyât' ı, daha sonra, Ömer b. Hüseyin el-Âmidî tarafından 'Hilâfiyyât ve'l-Vefakiyyât beyne'l Hukema ve'l Mütekellimîn' ('Filozoflarla Kelâmcılar Arasındaki Anlaşma ve Anlaşmazlıklar') adıyla özetlenmiştir. Mestcizâde, ayrıca, İbn Rüşd'ün 'Menâhîcu'l Edille'²⁹sini hem istinsah etmiş hem de ona bir hâşiye yazmıştır.

Mestcizâde, üç kısımdan oluşan 'Hilâfiyyât'ının giriş mahiyetinde olan ilk kısmında, önce, bu eseri yazmaktaki amacını belirtmiş, sonra, onu yazarken izlemiş olduğu yöntemi söz konusu etmiş ve daha sonra da eserde

25 Mestcizâde'nin bu eserini, kısa süre önce, Türkçe'ye çevirmiş bulunuyoruz. Halen hazırlamakta olduğumuz inceleme ve değerlendirilmesiyle birlikte, yakın gelecekte yayınlanacağını umuyoruz.

26 Eserin tam adı: *el-Hilâfiyyât beyne'l-Hukemâ ma'a'l-Mütekellimîn ve'l Hilâfiyyât beyne'l Mu'tezile ma'a'l-Eşâ'ira ve'l Hilâfiyyât beyne'l Eşâ'ira ma'a'l Mâturidiyya*"dır. Onun bu eseri üzerinde Prof. Dr. Mübahat Türker'in danışmanlığında doktora tezimizi hazırladık ve 1993'de tamamladık.

27 Biz, *Osmanlı Müellifleri*'nde rastladığımız bu ifadeyi etraflıca araştırdık. Mestcizâde'nin "Tehâfüt" adındaki risalesine, gerek Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, İsmail Saip Yazmalar kataloğunda, gerekse İstanbul ve Bursa yazma kütüphanelerinde yaptığımız araştırmalar sırasında rastlamadık. Yalnız, 'Hilâfiyyât'ın, İsmail Saip I, numara 5530'da kayıtlı olan nüshasında adı 'Tehâfüt Mestcizâde' olarak yazılmıştır. Bu nedenle, tahminimiz, Bursalı Mehmet Tahir'in bu nüshayı görmüş olması ve bunu, kuvvetle muhtemel, Mestcizâde'nin 'Tehâfüt' adında kaleme aldığı bir başka eseri olarak yorumlamasıdır.

28 Bkz. Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* C. I, s. 399; C. II, s. 27, İstanbul,1972; Ayrıca, Mestcizâde ile ilgili olarak şu kaynaklara bakılabilir: Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifin*, VI, 95-96, Dınişk (Şam), 1957-1961; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, s. 655, (1) no'lu dipnot, Ankara, 1983, TTK. mtb.; Bağdatlı İsmail Paşa (Zirikli), *Kitâbu'l-İzah el-Meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfü'z-Zünûn el-Esâmî el-Kutubi ve'l-Fünûn*, C. II, (çev: Ş. Yaltkaya ve Kılıslı R. Bilge,) İstanbul, 1364-1366/1945-1947. Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", *Bilim-Felsefe-Tarih* 1, 304-305, İstanbul, 1991, Alemdar Ofset mtb.; Müstakimzâde Süleyman, *Mecelle* (yazma) Süleymaniye ktp. Varak no: 394a. (Bizi bundan, Arapça hocamız sayın Dr. Ahmet Yılmaz haberdar etmiştir. Kendilerine teşekkür ederiz.); Brockelmann, *GAL*, Supplementband, II, s. 1013, Fındıklı İsmet Efendi, *Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri*, C. 5, s. 127, İstanbul, 1989, Çağrı yayınları., Küçük Çelebizâde Asım, *Tarih-i Râşid*, s. 359-371;132, İstanbul, 1982, Matbaa-i Âmire; Şeyhi, *Vekâyü'l-Fudala*, II, s. 276, 327- 328.

29 Mestcizâde'nin istinsah etmiş olduğu nüsha, 1955 ve 1964'de Mahmut Kasım tarafından Mısır'da yayınlanmıştır. Çeşitli kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar sonucunda ulaştığımız *Menâhîcu'l Edille hâşiyesi* üzerinde ise, yakın gelecekte çalışmayı umuyoruz.

ele alacağı okullar hakkında yedi grupta topladığı malumatı sunmuştur. Eserinin bel kemiğini teşkil eden ikinci kısmında ise, dokuz okulda toplamış olduğu kelâmcılarla filozofların görüşlerine yer vermiştir. Bu okulların her birinde ele alınan ve tartışılan meseleleri serimledikten ve kelâmcıların ileri gelenlerinden yaptığı alıntılarla genişlettikten sonra, ‘Tanrı’nın Sıfatları’, ‘Tanrı’nın Mucib Olup Olmadığı’, ‘Hüsün-Kubuh’, ‘Mümaselet’, ‘Büyük Günah-Tövbe’, ‘Ecel’, ‘Tanrı’nın Varlığı ile Mahiyetinin Aynı Olup Olmadığı’ gibi bazı önemli saydığı meseleleri de tartışmıştır. Eserin sonuç niteliğindeki üçüncü kısmında ise, Mestcizâde, ‘Hariciler’, ‘Mu’tezile’, ‘İslâmın Dışında Kalan Sapık Fırkalar’, ‘Şîa’, ‘Şîa’nın Zıddı Olan Bir Fırka’ ve ‘Ehl-i Sünnet ve Cemaat’ olmak üzere altı grupta topladığı fırkaların ileri gelenlerinin görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca, burada, Abbasiler zamanında meydana gelen olayları, özellikle, Mihne olayını ele alıp değerlendirdikten sonra eserini bitirmiştir. O, pek çok meselede kendi şahsî fikir ve görüşlerini beyan etmemiş; yukarıda söz konusu edilen, önemli gördüğü bazı meselelerde ise, görüşlerini açıklamış ve tartışmıştır.

Mestcizâde, giriş mahiyetinde olan ilk kısımda, *Hilâfiyyât*’ı yazmaktaki amacını şu sözlerle dile getirmiştir: “*Filozoflarla kelâmcılar, Mu’tezile ile Eş’arîler ve Eş’arîlerle Mâturidîler arasında birtakım anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Bu anlaşmazlıklar, kelâm kitaplarında ayrıntılı olarak gösterilmiş olmakla birlikte sistematik olarak ele alınmamıştır. İşte bu yüzden, kelâm konusunda yeterli bilgisi olan bir kimse dahi, bu kitaplarda söz konusu edilen anlaşmazlıkların nereden kaynaklandığını anlamakta güçlük çeker. Bu güçlüğü ortadan kaldırmak için, bu kitapların iyi bir eleştiriye tabi tutulması gerekir. Eş’arîler, Ebkârü’l Efkâr, Erba’un, Nihâyetü’l-Ukûl, el-Mevâkıf, el-Makâsıd gibi ünlü kelâm kitaplarında bu anlaşmazlıklardan çok yüzeysel olarak bahsetmişlerdir. Oysa, bizim yazmış olduğumuz bu kitapta, bu anlaşmazlıklar hem çok açık bir dille kaleme alınmıştır, hem de hiç birisi ihmal edilmiştir. Yukarıda söz konusu edilen ayrıntılı yazılmış kelâm kitaplarında tartışmalara çok fazla yer verilmiştir. Bu nedenle, yazarlar, asıl konuya bir türlü girememişlerdir.*”

Mestcizâde, bu kitabı yazmaktaki amacını böylece ifade ettikten sonra, izlemiş olduğu yöntem hakkında da şunları söylemiştir: “*Kitabımızın içeriğinin çoğunu başkasından nakledilmiş sözler teşkil etmektedir. Biz, bu sözleri ard arda sıralamaya gayret etmediğimiz gibi, buna özen de göstermedik; çünkü bu, kolay bir iştir. Biz, bu sözleri asıl söyleyeninden ve asıl kaynağından çıktığı biçimde kaleme aldık; yani bunları kimin söylediğini ve bunların bize nakledilmiş oldukları şekilde söylenip söylenmediklerini tahkik ettik. Bu, daha önce hiç izlenmemiş, en güzel yoldur. Bu kitabımızda biz, ele alacağımız do-*

kuz okuldan birinci okulda, filozofların, yani Aristoteles ve Aristotelesçilerin, ikinci okulda, onların görüşlerine karşı çıkmış olan kelamcıların görüşlerine yer verdik. Üçüncü okulda ise, filozoflarla kelamcıların anlaştıkları hususları söz konusu ettik. Dördüncü okulda, Mu'tezile'nin, Beşinci okulda ise, Eş'arilerin Mu'tezile'ye karşı olan sözlerine yer verdik. Altıncı okulda, Eş'arilerle Mu'tezile'nin anlaştıkları hususları tesbit ettik. Yedinci okulda, Maturidilerin, Sekizinci okulda, Eş'arilerin bu sefer Maturidilere karşı olan sözlerine yer verdik. Dokuzuncu okulda ise, Eş'arilerle Maturidilerin anlaştıkları hususları tesbit ettik. Böylece, vaktiyle aralarında çok şiddetli tartışmalar ve hesaplaşmalar vuku bulmuş olan kelam okullarının yani Eş'arilerin, Mu'tezile'nin ve Maturidilerin birbirine zıt olan görüşlerini karşılaştırmak suretiyle, anlaştıkları ve anlaşamadıkları hususları kendi sezgi ve kavrayışımıza dayanarak ortaya çıkarttık; ve meselelerin temellerini gösterdik."

Mestcizâde bundan sonra, eserde ele alacağı okullar hakkında yedi grupta topladığı mâlumâtı içeren kısma geçmiştir. Birinci grupta, varlığı kavramak için kullandıkları yöneme göre, düşünürleri "kelâmcılar", "sufiler", "işrakiler" ve "filozoflar" olmak üzere tasnif etmiştir. İkinci grupta, kelâmcılara karşı olarak zikrettiği filozofların görüşlerini ele alıp incelemiştir. Üçüncü grupta, Aristotelesçilerin görüşlerine yer vermiştir. Dördüncü grupta, Yahudilerle Hristiyanların da bir dine bağlı olmaları bakımından kelamcılardan sayılıp sayılamayacaklarını tartışmıştır. Beşinci grupta, yine bir dine bağlı olmak ya da olmamak ölçütüne göre, filozoflarla kelamcılar, kelamcılarla sufiler arasındaki zıtlıktan bahsetmiştir. Altıncı grupta, sufilerin aşırıya kaçanlarının (gulât-ı sûfiye) görüşleri ile Bâtıniye'nin görüşlerine yer vermiştir. Yedinci grupta ise, Ehl-i Sünnet'in Eş'arilerin ve Maturidilerin durumlarını irdelemiş, Eş'arilerin yaygın ve kullanılmakta olan kelâm kitaplarından bahsetmiştir.

Eserin belkemiğini teşkil eden ikinci kısmında ise, Mestcizâde, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, dokuz okulda toplamış olduğu filozoflarla kelâmcıların görüşlerine, ele aldıkları meselelere yer vermiştir. Onun söz konusu ettiği ve filozoflarla kelâmcılar arasındaki anlaşmazlıklara sebep olan meseleler ise, başta âlemin kâdemi ve hudûsu olmak üzere, Tanrı'nın mucib olup olmadığı, Tanrı'nın âlemin yapıcısı (sani'i) olup olmadığı, Tanrı'nın varlığının onun mahiyeti olup olmadığı, Tanrı'nın sıfatlarının olup olmadığı, Tanrı'nın görülmesi (rü'yet) meselesi, Ma'dum'un Sübûtu meselesi, İmamet meselesi, İmanda istisna olup olmadığı meselesi, Takat yetmeyen şeyle sorumlu tutulmanın (teklif) vâki olup olmadığı meselesi, büyük günah-tövbe meselesi, Hüsün-kubuh (iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik) meselesi, Tanrı'nın ezelde mütekellim olup olmadığı, Tanrı'nın cüz'ileri bilip

bilmediği, Bilginin hakikati meselesi, Tanrı'nın bilinmesi için Nazar'ın (Tümevarımın) vacip olup olmadığı meselesi, Tanrı'nın bir şeyin hem faili hem kabul edeni olamayacağı meselesi, Tanrı'nın peygamber göndermesinin kendisine vâcip olup olmadığı meselesi, Tanrı'nın cisim olup olmadığı meselesi, Kaza-Kader meselesi, Ecel meselesi, Her Bakımdan Bir olandan Bir'den fazla şeyin çıkıp çıkmadığı meselesi, Âlemin yapıcısının tek olup olmadığı, Âlemin yapıcısının kadîm olup olmadığı, Âlemin Tanrı'dan sudûr edip etmediği, Cesetlerin haşrının (yeniden diriltilmesinin) ve Mead'ın (Ruhların bedenlere tekrar döndürülmesinin) mümkün olup olmadığı, Ruhların cisim olup olmadığı, Aklın kendisi hakkında hüküm verip veremeyeceği, Aklın iyiyi vâcip kılan kötüyü yasaklayan mûcip bir illet olup olmadığı meselesi, İrade meselesi, İhtiyârî fiillerin kulun kudretiyle hâsil olup olmadığı meselesi, Tekvin'in (yaratmanın) hâdis olup olmadığı, Cevher-Araz meselesi, Mümaselet (iki şey arasındaki benzerlik) meselesi, gibi meselelerdir. O, bu meseleleri hep belli kelâm okulları içerisinde ele aldığı için *'Hilâfîyyât'*ta "okul"ların ön planda olduğu söylenebilir. Her okulda ele alınan meselelerin sayısı ise, birbirinden farklıdır. Kısacası, eserde meselelerin sayısına ve dizilişine önem verilmemiştir. Bu ise, her bir "okul"a göre, değişik açılardan da olsa, meselelerin tekrarlanmasına yol açmıştır. Ancak, Mestcizâde, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, bu meselelerin hepsini ayrı ayrı tartışıp fikrini beyan etmemiştir. O, bunlardan, sadece "Tanrı'nın Sıfatları", "Tanrı'nın Mucib Olup Olmadığı", 'Hüsün-Kubuh', 'Mümaselet', 'Büyük Günah-Tövbe', 'Ecel', "Tanrı'nın Varlığı ile Mahiyetinin Aynı Olup Olmadığı" gibi bazı önemli saydığı meseleleri de tartışmıştır.

Eserin sonuç niteliğindeki üçüncü kısmında ise, Mestcizâde, 'Hâriciler', 'Mu'tezile', 'İslâmın Dışında Kalan Sapık Fırkalar', 'Şîa', 'Şîa'nın Zıddı Olan Bir Fırka' ve 'Ehl-i Sünnet ve Cemaat' olmak üzere altı grupta topladığı fırkaların ileri gelenlerinin görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca, burada, Abbasîler zamanında meydana gelen olayları, özellikle, Mihne olayını ele alıp değerlendirdikten sonra eserini bitirmiştir.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, *Hilâfîyyât* zannedildiği ve hep karıştırıldığı gibi bir tehâfüt değildir ve o tarzda da yazılmamıştır. Gerçi o, bir tehâfüt olmasa da, *Tehâfüt*'lerle ortak olan meseleleri ve bunun yanı sıra, müelliflerinin de ortak oldukları hususlar vardır. Örneğin, Mestcizâde de tıpkı Gazâlî, Hocazâde, Ali Tûsî ve Kemâl Paşazâde gibi, felâsife'nin kıdem-i âlem ve Tanrı anlayışlarına karşı çıkmıştır. Hattâ, o, kelâmcıların muarızı olarak ele aldığı Aristoteles ve Aristotelesçilerin "Kıdem-i Âlem"e olan inançları yüzünden, onları "Filozof" diye nitelendirmekten bile vazgeçmiştir. Gazâlî'nin bu meselede İbn Sînâ'yı tekfir etmiş olduğu hatırlanırsa, Mest-

cizâde'nin de bu konudaki hassasiyeti gayet iyi anlaşılır. Bu da bize, 18.yüzyıla gelinmiş olmasına rağmen, zihniyet olarak, kıdem-i âlem meselesinin değerlendirilişinde, herhangi bir değişikliğin söz konusu olmadığını gösterir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mestcizâde'nin "Hilâfiyyât"ı ağırlıklı olarak, kelâm okulları arasındaki ihtilaflara yol açmış, imana ilişkin meselelerde, anlaşmaya varılmış ve varılmamış hususları ihtiva eden bir eserdir. Eserin büyük bir kısmının kelâma ilişkin meseleler, geri kalanının kelâma ilişkin olan bu meselelerden bazılarının fıkıhla da ilişkili olması sebebiyle fıkıhla ilgili meseleler, kelâmcıların görüşlerine karşı ele alınan filozofların görüşleri ve Sufilere dair yapılan belirlemelerle açıklamalar teşkil etmektedir. O, adından da anlaşıldığı üzere, değişik görüşlerin karşı karşıya getirilmesi, karşılaştırılmasıdır. Zira, Mestcizâde'nin de belirtmiş olduğu üzere, "Hilâfiyyât" taki amaç, Kur'ân'ın yaratılması, Tanrı'nın özü ve sıfatları arasındaki ilişkiler, kader, cüz'i irade...vb. gibi meselelerle ilgili olarak kelâmcıların aralarındaki anlaşmazlıklara dikkati çekmektir.

Kaynakça

- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi-Medrese Programları-İcâzetnâmeler-İslahât Hareketleri*, İstanbul, 1983, Emek Mtb, Dergah Yayınları.
- Bağdatlı, İsmail Paşa (Zirikli), *Kitâbu'l-İzâhi'l-Meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfü'z-Zünûni'l-Esâmi'l-Kutubi ve'l-Fünûn*, C. II, (çev: Ş. Yalıtıkaya ve Kilisli R. Bilge,) İstanbul, 1364-1366/1945-1947.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-u İslâmiye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul, 1949, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mtb.
- Brockelmann, GAL, Supplementband, II, Leiden, 1949.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (C.I-II), İstanbul, 1972.
- Curcânî, *Kitâbu'l-Ta'rifat*, hilâf maddesi, Beyrut, 1983.
- Dârü'l-Hilâfeti'l Aliye Medresesi Programlarıyla Medârisin Kadrosu ve Medâris Kanunu Nizamnâmesi*, 1338-1341, İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Mtb.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, Eser Mtb.
- Fındıklı, İsmet Efendi, *Şakâik-i Nümâniye ve Zeyilleri*, C. 5, İstanbul, 1989, Çağrı Yayınları.
- İbn Haldûn, *Mukaddime* (çev. Zahir Kadiri Ugan), C.II, İstanbul, 1986, MEB Mtb.
- İbn Hallikân, *Kitâbu Vefeyâti'l- 'Ayân ve Enbâi Ebnâi'l-Zaman* (tahkik: Muhammed Muhyiddin) C.I-VI, Kahire, 1948. (Biographical Dictionary. İng. çev: Mac Guckin de Slane , 2cilt, Paris, 1842-1843)
- İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, C.1, İstanbul, 1330, Hukuk Mtb.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, VI, Dınişk (Şam), 1957-1961.
- Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1989, Zafer Mtb.
- Karlığa, Bekir, Yirmisekiz Mehmet Çelebinin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi, *Bilim-Felsefe-Tarih* 1, İstanbul, 1991, Alemdar Ofset Mtb.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn* (çev. Şerafettin Yaltkaya), C.1, Ankara, 1941, Maarif Vekâleti.

Küçük Çelebizâde Âsım, *Tarih-i Râşid*, s. 359–371; 132, İstanbul, 1982, Matbaa-i Âmire.

Molla Fenâri, *Fusûlü'l-Bedâyi*, İstanbul, 1289.

Özen, Şükrü, Hilâf, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, s. 527–538, İstanbul, 1998.

Şevketi Mehmet Efendi, *Medâris-i İslâmiye Islahât Programı*, İstanbul, 1329, Hürriyet Mtb.

Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudala*, II, s. 276, 327- 328.

Taşköprülü-zâde, Ahmet, *Mevzuâtü'l-Ulûm, Dersaadet, 1313, İkdâm Mtb.*

_____ , *Miftâhu's-Saade*, I, Beyrut, 1985.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara, 1984, TTK Mtb.

Yahyâ Afîf, İlâhiyât Fakültesi, *Sebilü'r-Reşad Dergisi*, C.12, C.14, C.24; S.295, 347, 348, 350, 351, 600, 601. Yıl: 1340.